

Räisänen sosiologisesta tulkinnasta

Emeritusprofessori Heikki Räisänen on tarttunut allekirjoittaneen tutkimuksiin katsauksessaan *Teologisessa Aikakauskirjassa* (5–6/2014). Seitsemän sivun kirjoituksessaan hän viittaa ensinnäkin teokseen *Beyond Biblical Theology* (”B”). Käytännössä hän keskittyy kuitenkin sen suomenkieliseen lyhennelmään *Tulkinnan kahleissa* (”T”). Räisänen katsoo analyysini usein vääristävän hänen ajatteluaan. Siksi on välttämätöntä lyhyesti kommentoida hänen kritiikkiään viittaamalla hänen omiin kirjoituksiinsa.¹

MITÄ RÄISÄNEN EITUNNISTA

Ammattitutkijana ihmettelen Räisänen kritiikin keveyttä. Hän tarkastelee laajoja tutkimuksiani raamatuntulkinnan historiasta takertuen yksittäisiin sanoihin. Lisäksi hän valittelee sitä, että olen luonnehtinut hänen hermeneutiikkaansa joillain muilla yleiskäsitteillä kuin niillä, joita hän on tottunut käyttämään. Tämän ohella Räisänen ei juurikaan kirjoita päälukujeni tärkeimmistä sisällöistä, vaan sivuuttaa analyysini varsinaiset tulokset. Siitä huolimatta hän päätyy tutkimusteni täydelliseen teilaamiseen.

Akateemista keskustelua ajatellen on olennaista pohtia sitä, mistä Räisänen ”ei tunnista” itseään minun kritiikissäni (hänen otsikkonsa ilmaus). Tutkimukseni keskeisin analyysi koskee sosiologisen raamatuhermeneutiikan syntyä ja Räisänen osuutta

siinä. Tosin suurin osa analyysistä niin tässä kuin muissakin aiheissa käsittelee aivan muita tutkijoita kuin Räisästä. Koska Räisänen hermeneutiikka on vain ikkuna, jonka kautta tarkastelen laajempia kokonaisuuksia, mielenkiintoni kohteena on se konteksti, joka selittää ”kulturalistisen” tulkinnan (sacralized culturalism) syntyä.

Jo Räisänen kuuluisa artikkeli ”Raamatun auktoriteetista” (TA 1972) siirtää hermeneutiikan painopisteen sosiologisiin kysymyksiin. Syy on aivan ilmeinen. Koska Räisänen päätyy kiistämään jumalallisen ilmoituksen, hän kuvaa Raamatun tekstien (ja teologisten ajatusten) syntyä suureksi ”luonnollisen uskonnon” panoraamaksi. Kyse on siitä, miten ihminen tulkitsee ympäristöään uskonnollisesti.

1 Teen viittaukset omien teosteni kautta, jotta käy selvästi ilmi, että Räisänen sitaattit löytyvät sieltä. Itse keskityn tietenkin perusteellisempaan kansainväliseen tutkimukseeni, jota vastaan Räisänen kirjoituksensa lopussa hyökkää. On hieman hankalaa, että henkilö Räisänen on lähtenyt kommentoimaan kirjaani selittelemällä, mitä hän varsinaisesti tarkoitti. Tutkijana voin tarkastella vain niitä kirjoja, joita tämän niminen professori on kirjoittanut. Olen myös osoittanut analyysini perusteet lukuisilla lainauksilla. Väitteeni siis on, että olen tuonut esille ja analysoinut noissa teoksissa esitetyt kannat oikein ja perustellusti.

Juuri tätä periaatetta Räsänen avaa hermeneuttisella kolmijaollaan traditio–kokemus–tulkinta.²

Monet muutkin kuin minä ovat kiinnittäneet huomiota siihen, että Räsänen ei puhu uskonnollisesta kokemuksesta tradition synnyttäjänä, vaan sijoittaa kaavion ensimmäiselle sijalle tradition. Tätähän Räsänen ei suinkaan kiistä, vaan asia on hänelle tärkeä. Hän selittää yksityiskohtaa monissa teoksissaan. Uskonnollinen traditio muuttuu Räsänen mukaan siksi, että traditiota tulkitaan uudelleen uusissa elämäntilanteissa tai jopa kriisitilanteissa.

Tällaisen yksinkertaisen lähtökohdan toteaminen ei suinkaan merkitse Räsänen näkemysten vääristelyä. Sen sijaan kuvaan niitä vain tarkasti. Räsänen mukaan uudet tulkinnat tapahtuvat yhteisöissä ja uusissa sosiaalisissa tilanteissa. En oikein ymmärrä, miksi Räsänen vierastaa termiä ”sosiologinen”. Sehän ei tarkoita muuta kuin juuri yhteisöä koskevien sosiaalisten suhteiden ja niiden seurausten arvioimista. Sitä Räsänen hermeneutiikassaan tekee.

Asia tarkentuu Bergerin kohdalla. 1980-luvulla Räsänen alkaa lainata Peter Bergerin tiedonsosiologiaa: ”Liityn niihin eksegeetteihin, jotka ovat viime aikoina rakentaneet [Bergerin] tiedonsosiologian varaan” (B 103). Räsänen omaksuu Bergerin käyttämät kategoriat ja terminologian. Ne sopivat tietenkin hänen omaan teoriaansa koska, kuten olen analyysissäni todennut, Räsänen selitysteorian perusluonne on ollut sosiologinen jo pitkään. En ymmärrä, miksi Räsänen kokee tällaisen taustan mainitsemisen uhkaavaksi. Ainoa tutkimuksellinen puute olisi ollut se, jos olisin jättänyt mainitsematta näin tärkeän taustatekijän.

Käytin noin vuoden tutkiakseni Bergerin ja Weberin välistä suhdetta sekä tämän perinteen yhteyttä Räsänen näkemyksiin. Olisi varsin virheellistä lähteä väittämään, että tutkimukseni ei olisi perusteltua. Sen sijaan olen ilmeisesti niin Suomessa kuin ylipäättäen koko länsimaissa ensimmäinen tutkija, joka on tehnyt tarkan arvion sosiologisen tulkinnan taustoista (tämän Räsänenkin hieman vastentahtoisesti myöntää kirjoituksessaan). Esittelen tutkimukseni Bergerin sosiologisesta hermeneutiikasta kuusi piirrettä (B 123) ja sen jälkeen analysoin näiden piirteiden esiintymistä Räsänen teksteissä.

Totean analyysissä, että vaikka Räsänen omaksuu monia piirteitä Bergeriltä, hän määrittelee perikokemuksen (core experience) toisin. Räsänen ilmaisee tämän eron siten, että hän siirtyy tulkinnassaan ”profaanimpaan” suuntaan (hänen ilmaisunsa, B 130). Tämän analyysin tekeminen ja näiden johtopäätösten toteaminen ei todellakaan ole virhe, vaikka Räsänen sellaiseen viittaakin. Hän yrittää turhentaa huomioitani toteamalla, että hän käyttää Bergeriä vain ”eklektisesti”. Se ei ratkaise kirjani suhteen mitään, koska – kuten yllä käy ilmi – totean analyysissäni saman.

Tutkimukseni tehtävänä on siten kuvata sitä, miten Räsänen ilmaisee tulkintateoriaansa. Väitän yhä, että lopputulos on tämä: tällaiselta Räsänen kirjoista löytyvä hermeneutiikka näyttää, kun sitä jäsenläään teorianmuodostuksen näkökulmasta. Tämän suuren kuvion rinnalla kiistely joidenkin yläkäsitteiden käytöstä tai siitä, olenko kääntänyt sanan ”vain” oikein jossain kohdassa, vaikuttaa perin turhalta.

KYSYMYS RAAMATTUTEOLOGIASTA

Räsänen ei kirjoita päälukujeni tärkeimmistä sisälöistä juuri mitään. Kun ajatellaan 500-sivuisen teokseni osia, Bergeriä käsittelevän luvun pätevyys hän myöntää lyhyesti. Jälkistrukturalismia koskevaa lukua hän ei käsittele. Hän sivuuttaa lisäksi pitkän luvun, jossa arvioin hänen suhdettaan Theissenin ja Geertzin semioottiseen uskonnon tulkintaan. Olen opintojeni ansiosta tämän alueen asiantuntija ja siksi olen varma, että tutkimukseni näissä pääluvussa täyttää tieteelliset kriteerit.³

Eräs tutkimukseni tärkeä painopiste on Uuden testamentin teologiaa koskevan teorian arviointi. Tarkastelen ensin Gablerin ja Wreden välistä suhdetta (tarkentaen käsitystä Gablerin raamattuteologiasta kansainvälisen keskustelun valossa). Sen jälkeen tutkin raamattuteologian teorian muuttumista Stendahlistä Barriin (eikä Räsäsellä ole tähän huomauttamista). Lopulta käyn läpi tärkeimmät nykyisen tutkimuksen lähestymistavat kanonisesta teologiasta narratologiaan.

Räsänen osalta olen analyysissäni arvioinut hänen hieman ambivalenttia suhdettaan Wredeen ja todennut, että Räsänen on käytännössä sittenkin lähempänä Gableria kuin Wredeä. Räsänen itse asiassa myöntää saman perusteen todetessaan, että

uskonnollinen ajattelu ”teologiana” on hänelle tutkimuksessa tärkeätä. Siten tämänkään luvun analyysi ei perustu millekään dramaattiselle virheelle.

KIISTELYÄ SANOISTA

Koska Räisänen ei puutu yhteenkään päälukujeni tärkeimmistä lopputuloksista, minun on vaikea ymmärtää, miksi koko tieteellinen tutkimukseni olisi käymätön. Sellaiseen tuomioon eivät riitä hänen lyhyet huomionsa käytetyistä termeistä. Räisänen ei näytä hyväksyvän sitä, että kriittinen tutkija käyttää yleiskäsitteitä ja luonnehdintoja, jotka kuvaavat tutkittavan kirjoittajan näkemyksiä. Hän valittelee kirjoituksessaan esimerkiksi sitä, että olen käyttänyt hänen keskeisimmästä tulkinnan menetelmästä nimitystä ”tulkinnan ketju”. Räisänen itse käyttäisi mieluummin ilmausta ”tulkintojen sarja”. Mitään olennaista eroa näiden välillä ei ole. Minun käyttämäni ilmaus on vain hieman tarkempi. Se ottaa huomioon sen, että Räisänen painottaa traditiota.

Tuollaisen termin käyttäminen ei siis ole virhe, vaikka Räisänen yrittää saada sen kuulostamaan selaiselta. Jos sen sijaan olisin väittänyt, että Räisänen mukaan jokainen tulkinta syntyy uudessa tilanteessa ilman suhdetta perinteeseen, olisin tehnyt virheen. Räisänenhän korostaa sitä, että uudet tulkinnat ovat perinteen ohjaamia. Ne siis ketjuuntuvat historiassa (B 79).⁴

Seuraavaksi Räisänen katsoo, että hän ei sano Raamatun sisältävän ”valheita”. On tietysti maakuasia, jos epätotuutta ei haluta kutsua valheeksi. Kielen sävyt voidaan kokea tärkeiksi. Jos Räisänen haluaa ilmaista asiat noin, niin sekin sopii. Joka tapauksessa hän vertailee Raamatun ja Koraanin käsittelyä ja kritisoi tutkijoiden käyttämiä vanhoja kriteerejä, joiden mukaan tekstissä olisi ”virheitä, jumalanpilkkaa ja satuilua” (B 35). Näiden kriteerien avulla pyrittiin osoittamaan, että Koraani ei ole Jumalan sanaa. Toisaalla Räisänen puolestaan toteaa, että jos samoja kriteerejä ”sovelletaan analogisesti Raamattuun”, myöskään Raamattu ei enää näytä jumalalliselta ilmoitukselta (B 38). Ja hän tietenkin soveltaa. Vaikka Raamattu ei Räisänen mielestä ehkä sisällä ”valheita”, eivät sen uskonnolliset väittämät kuitenkaan ole totta. Olen kuvannut hänen ajatusensa sisällön tältä osin aivan oikein.⁵

OLENKO LAINANNUT OIKEIN?

Akateemisen tarkkuuden osalta olennaista on kuitenkin pohtia, olenko lainannut Räisänen tekstejä oikein. Hän itse väittää, että päätelen asioita ainakin osaksi ilman perusteita. Siksi tässä yhteydessä on välttämätöntä toistaa muutama suora lainaus.

Räisänen ei ensinnäkään hyväksy arviota siitä, että hän on nuorena tutkijana omaksunut induktivismin periaatteita. Suora lainaukseni tosin osoittaa asian selvästi (hän kirjoittaa: ”Eksegeettinen tutkimus ei rakennu millekään erityiselle filosofialle – vaan induktiolle”, T 89). Induktivismi on filosofinen lähtökohta, ja Räisänen jopa määrittelee aksiomaattisen tieteenihanteen lähes sanatarkasti samassa yhteydessä. Räisänen itse ei kuitenkaan tiedosta tätä sidosta, vaan hän toteaa vastineessaan: ”näkemykseni nousevat konkreettisesta tekstien tulkinnasta” – ikään kuin edellytyksetön objektiivinen tutkimus olisi mahdollista. Juuri niin induktivistit ajattelee. En siis ole tehnyt tässä virhettä, vaan olen nostanut esil-

-
- 2 Minulle on varsin toisarvoista, millä perusteella Räisänen ajattelee päätyneensä ratkaisuunsa. Hän haluaa vastineessaan korostaa sitä, että hän on tullut tulokseen tutkimalla tekstejä, ei valitsemalla jotain tieteenfilosofista lähtökohtaa. Hän varmasti kokee tehneensä niin (itse totean, että sellainen idealismi ei vastaa todellisuutta). Asialla ei ole merkitystä itse teorian arvioimisen kannalta. Hänen näkemyksensä on ”sosiologinen” ja se heijastuu myös hänen myöhempiin tutkimuksiinsa.
 - 3 Koraanikritiikkiä käsittelevän luvun sivuutan tässä, koska olemme Räisänen kanssa käyneet siitä jo keskustelun *Teologisessa Aikakauskirjassa*, ks. TA 1/2011 ja 3/2011.
 - 4 Tällaisia erikoisuuksia on Räisänen kritiikissä monia. Hän kiistää puhuvansa reduktiosta, vaikka ilmiselvästi puhuu siitä (jopa itse nytkin mainiten). Hän väheksyy hajaannuksen ajatusta, vaikka kirjan *Rise of Christian Beliefs* teoriaa avataan lauseella: ”It tries to do justice to the diversity of early Christianity”. Hän väheksyy puhettaan hellenismien vaikutuksesta Paavaliin, vaikka hän samalla kirjoittaa tästä: ”Henki oli aineen vankina”. Tällaiseen voi sanoa vain, että ei kannata kirjoittaa myönteisesti sellaisesta käsityksestä, jota ei halua edustaa.
 - 5 Käyttämäni termit ”huijaus” ja ”petos” ovat puolestaan Reimarusen sanastoa, eivät Räisänen. Siinä yhteydessä, jossa niitä käytän, totean melko yleisellä tasolla, että Räisänen on hyväksynyt vastaavia lähestymistapoja kuin Reimarus (T 36). Yhteys on kielellisesti mehukas, mutta myös hermeneuttinen kysymys on ajankohtainen: jos apostolien esittämät pelastusopilliset väitteet eivät pidäkään paikkaansa, pitäisikö historiallista kristinuskoa pitää jonkin tason huijauksena? Olen analyysissäni osoittanut, että Räisänen on osallistunut vuosien varrella myös tällaiseen keskusteluun – ehkä vain hieman eri sanoin.

le olennaisen tieteenfilosofisen piirteen hänen ajattelustaan. Totean kuitenkin analyysissäni, että tämä ei ole Räsänen ainoa lähtökohta, vaan että hän on kehittänyt ajatteluaan moneen suuntaan. Räsänen itsekin haluaisi painottaa juuri tätä jälkimmäistä seikkaa. Mutta kun sanon sen analyysissäni ääneen, hän pitää sitäkin virheenä. Miksi ihmeessä?

Lisäksi Räsänen väittää minun syyttävän häntä virheellisesti Paavalin psykologisesta tulkinnasta. ”Mieleeni ei tulisi puhua” psykopatologiasta, hän sanoo. Tämä on perin outoa, sillä hän itse kirjoittaa teoksessaan *Paul and the Law* (luvussa 8) seuraavasti:

We have of course very little hope of being able to penetrate into the psychic life of a person of the ancient world 2000 years later. Nevertheless, some psychological commonplaces are probably applicable. It is one such commonplace that the unconscious can break through in opposition to the conscious belief to which one clings (B 144).⁶

Räsänen korostaa, että tiedostamattoman ja tietois-
sen välillä on kamppailu (”struggle”), ja esittää täl-
laisen dynamiikan selittävän, miksi Paavali ajautuu
rationalisoimaan tiettyjä teologisia ratkaisujaan
(”secondary rationalization”). Keskeisiksi moti-
vaattoreiksi hän ilmoittaa ekstaattiset kokemukset
(”ecstatic experiences”). On mielestäni asiatonta,
että Räsänen näin ilmeisessä seikassa väittää minun
tekevän tutkimuksellisen virheen.

Lukija tuskin voi pitää outona johtopäätöstäni,
jonka mukaan Räsänen siivilöi hyttysiä ja kiistelee
mielipiteistä, mutta jättää tutkimukseni tärkeät
pääajatukseni käsittelemättä. Tuollaisiin lähtökohtiin
pohjaava kirjani täydellinen teilaaminen (”ei ole
kunniaaksi kustantajalle”) kuulostaa perusteettomal-
ta. Olisin pikemminkin odottanut Räsänen olevan
tyytyväinen siitä, että hän voisi *minun* kirjani pe-
rusteella yhä selvemmin edustaa *omaa* tiedonsosio-
logiaansa ja varhaisen kristillisyyden uskonnonhis-
toriaa. Nythän näiden näkemysten perusteisiin voi
tarkemmin tutustua.

ESKATOLOGIAN TURHENTUMINEN

Katsauksensa lopussa Räsänen menettää itsehil-
lintänsä ja väittää tekstiäni julkeaksi, koska hän

ajattelee, että olen arvioinut hänen henkilökohtaista
uskonnollista vakaumustaan. Purkaus on käsittämä-
tön, koska en puhu hänen uskomuksistaan mitään.
Esitän vain arvion hänen uskonnonfilosofiastaan:
”Onko Räsänen siis valinnut Jeesuksen eskatologi-
sen julistuksen vain voidakseen osoittaa, että tämä
erehtyi odotuksissaan?” Räsänen itse lisää vasti-
neessaan kuvitelmat siitä, mihin hän uskoo tai ei
usko.

Lauseeni on täysin perusteltu. Ei ole nimittäin
selvää, miksi Räsänen aloittaa kirjansa *Rise* sisältö-
luvut ”lopusta”, ”Last Things First”. Oletan, että hän
katsoo tulkintojen sarjan muuttuvan, kun kristityt
kokevat, että Jeesus ei tulekaan takaisin. Näin hän
ainakin kirjoittaa kirjassa *Beyond New Testament
Theology*. Hän pitää ”Jeesus-tapahtuman” absolu-
tisoivia tulkintoja ”liioiteltuina” viimeistään nykyi-
sestä perspektiivistä katsoen: ”from the perspective
of two millenia of frustrated hope for the Kingdom
of God.” (”kahden tuhannen vuoden mittainen tur-
hautunut toive Jumalan valtakunnasta”, T 187). Kun
Räsänen siis ensin osoittaa, että Jeesus erehtyi es-
katologiassaan, hän voi käsitellä muita olettamiaan
muutoksia tästä saadun analogian avulla. Ja sen hän
myös tekee kirjansa *Rise* muissa luvuissa.

Kaikkineen Räsänen siis kiistelee mielipiteistä.
Hän ei pidä kaikista luonnehdinnoistani – mutta
kukapa tutkimuksen kohde niin tekisi kriittisen
analyysin edessä. Lisäksi olen sitä mieltä, että Räsä-
nen syyllistyy ylilyönteihin. Kuten suorat lainaukset
yllä osoittavat, analyysini on perusteltua ja tarkkaa.
Kiista joistain käyttämistäni termeistä ei heikennä
tutkimukseni tieteellistä arvoa.

Kaikkein eniten tässä Räsänen aloittamassa de-
batissa ihmettelen kuitenkin sitä, että hän tuntuu nyt
kiistävän näkemyksiään, joita hän teoksissaan hyvill-
lä mielin ja vakaumuksella kannattaa. Räsänenhän
hylkää ilmoituskäsityksen ja selittää uskontoa ihmi-
sen omina tulkintoina. Hänellä on ollut vahva his-
toristinen kautensa, jolloin hän on avannut edellistä
näköalaa soveltaen sitä etenkin Jeesus-tutkimuksen
yksityiskohtiin. Räsänen tiedonsosiologia on kaik-
kien tiedossa, ja suomalaiset tutkijat tuntevat hyvin
myös sen, miten hän ehdottaa opin ja harhaopin vä-
lisen jännitteen purkamista. Kun nyt analysoin näitä
piirteitä ja sijoitan niitä laajemman tutkimuksen

historian virtauksiin, Räisänen nousee vastarintaan. Saattaa tietysti tuntua kiusalliselta, jos omat näkemykset osoittautuvat osaksi suurempaa tutkimuksen virtausta – mutta ei tuollaisen asian esille tuojaa sentään pidä yrittää heittää tiedeyhteisön ulkopuolelle.

KUSTANTAJAN KYSEENALAISTAMISESTA

Lopuksi voin vain todeta, että Räisänen hyökkäys Brillin julkaisusarjaa vastaan kirjoituksensa lopussa on mielestäni kohtuuton. Hän väittää kustantajan tehneen virhearvion hyväksyessään teoksen sarjaan. Räisänen asettaa sarjan ”evangelikaalisen” toimittajan (prof. Anderson) ja neuvottelukuntaan kuuluvan professori Robbinsin toisiaan vastaan hakien itselleen tukea siitä, että jälkimmäinen on (omassa kirja-arvostelussaan) kirjastani enemmän hänen itsensä esittämän kritiikin linjoilla kuin edellinen. Näin ollen Räisänen syyttää huonosta kohtelusta myös konservatiivisena pitämäänsä ja ”evangelikaaliseksi” nimittämäänsä professori Andersonia. Sitä hän tuskin uskaltaisi väittää, että Brillin kaksi itsenäistä ja aina nimettömäksi jäävää esilukijaa (toisin sanoen työni varsinaiset akateemiset hyväksyjät) olisivat ammattitaidottomia teologeja tai hänen henkilökohtaisia vihollisiaan – mutta tällöin jää avoimeksi kysymys siitä, kuka Brillissä virheen Räisänen mielestä teki.⁷

Tosin Räisänen käsittelee oudosti myös Robbinsin arviota. Tämä nimittäin ensinnäkin myöntää kyseisessä arvostelussaan olevansa itse nimenomaan Räisänen linjoilla, mutta uskoo samalla, että minun linjoillani olevat tutkijat varmaankin ottavat analyysini kiitollisina vastaan. Toiseksi Robbins ei suinkaan väitä, että tutkimukseni olisi epätieteellinen tai että Brill olisi tehnyt virhearvion. Vaikka hän olettaa Reimaruksen saavan liian suuren sijan historian tulkinnassani, hän pitää Uuden testamentin teologian teoriaa käsittelevää lukuani päteväenä ja toteaa myöhemmin, että semioottisen tulkinnan analyysini on perin valaiseva (”highly informative”) ja ”keskustelee taitavasti” Geertzin ja muiden tutkijoiden kanssa.⁸ Toisenlaiset suorasukaiset syytökset tulevat Räisänen kynästä, eivät Robbinsilta.

Räisänen haluaa sijoittaa konservatiivien ja liberaalien välisen ristiriidan kustannustalon sisälle ja selittää kirjani roolia sen avulla. Olisi pikemminkin

asiallista tyytyä toteamaan, että tällaista tiede on. Ymmärrän, että kriittinen tutkimus herättää aina reaktioita, mutta kritiikin alta ei pääse sillä, että moittii sitä epätieteelliseksi.

KIRJALLISUUS

ESKOLA, TIMO

2013a *Beyond Biblical Theology: Sacralized Culturalism in Heikki Räisänen's Hermeneutics*. BINS 123. Leiden: Brill.

2013b *Tulkinnan kahleissa: Heikki Räisänen rosainen Raamattu*. Kauniainen: Perussanoma.

ROBBINS, VERNON

2014 Arvostelu Timo Eskolan kirjasta *Beyond Biblical Theology*. *Review of Biblical Literature* 11/2014.

RÄISÄNEN, HEIKKI

1972 ”Raamatun auktoriteetista”. *Teologinen Aikakauskirja* 77, 76–86.

1986 *Paul and the Law*. Philadelphia: Fortress.

1990 *Beyond New Testament Theology: A Story and a Programme*. London: SCM.

2010 *The Rise of Christian Beliefs: The Thought World of Early Christians*. Minneapolis: Fortress.

2011 *Mitä varhaiset kristityt uskoivat*. Helsinki: WSOY.

6 Lainaus on englanniksi, koska Räisänen syyttää minua jopa siitä, että olisin tehnyt virheitä kääntäessäni joitain lainauksia kielestä toiseen. Suomeksi tämä on: ”Meillä on tietenkin vain vähän toivoa, että kykenisimme tunkeutumaan antiikin ajan ihmisen psyykkiseen elämään 2000 vuotta myöhemmin. Tästä huolimatta joitain psykologian tavanomaisia seikkoja voidaan mahdollisesti soveltaa. Yksi näistä tavanomaisista käsityksistä on, että alitajainen voi tunkeutua pintaan vastakohtana sille tietoiselle uskonnolle, johon ihminen sitoutuu.” (B 144).

7 Räisänen ankara kritiikki kustantajaa kohtaan on erikoinen myös siksi, että hän on arvioissaan keskittynyt suomenkieliseen, noin 300 sivua lyhyempään laitokseen. Hän tuskin voi syyttää Brill-kustantamoa siitä, että se olisi tehnyt virheen tämän suomenkielisen version suhteen.

8 Räisänen linjoilla oleva Robbins toki pitää kirjaani polarisoivana, mutta toisin kuin Räisänen hän antaa tunnustusta monien päälukujeni tarkalle analyysille. Ks. hänen kirja-arvostelunsa *Review of Biblical Literature* 11/2014.